

Kalemmame

e-ISSN: 2651–3595

Ocak-Haziran / January-June, 2021, 6 (11): 11–33

Niyazî-i Mısrî Divânı'ndaki “Fî Evâli's-Sülûk” Kayıtlı 31 ve 102. Gazellerde Vâsf-ı İlâhî ve Tecelliyât

Ali CANÇELİK

Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü

Osmanlı Türkçesi ve İslâmî Türk Edebiyatı Anabilim Dalı

Assoc. Prof., University of Kocaeli Faculty of Theology

Department of Islamic History and Arts

Kocaeli, Turkey

alicancelik@gmail.com

0536 972 26 21

ORCID orcid.org/0000-0002-6058-286x

İbrahim KAYA

Yüksek Lisans Öğrencisi, Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü

Osmanlı Türkçesi ve İslâmî Türk Edebiyatı Anabilim Dalı

Graduate Student, University of Kocaeli Faculty of Theology

Department of Islamic History and Arts

Kocaeli, Turkey

ibrahimkaya2073@gmail.com

0544 290 96 44

ORCID orcid.org/0000-0003-3692-8575

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received : 06.04.2021

Kabul Tarihi / Accepted: 19.06.2021

Yayın Tarihi / Published: 27. 06. 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Ocak-Haziran / January-June

Cilt / Volume: 6 Sayı /Issue: 11; **Sayfa / Pages:** 11–33

Atıf / Cite as: Cañelik, Ali & Kaya, İbrahim. “Niyazî-i Mısrî Divânı’ndaki “Fî Evâili’s-Sülûk” Kayıtlı 31 ve 102. Gazellerde Vasf-ı İlâhi ve Tecelliyât”. Kalemname 6 / 11 (Ocak-Haziran 2021): 11–33

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Kırıkkale Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi / Kırıkkale University, Faculty of Islamic Sciences, Kırıkkale, Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/kalemname>

Niyâzî-i Mısrî Divânı'ndaki "Fî Evâli's-Sülûk" Kayıtlı 31 ve 102. Gazelerde Vasf-ı İlâhî ve Tecelliyât

Öz

Bu çalışmada, Kenan Erdoğan tarafından hazırlanan *Niyâzî-i Mısrî Divânı*'ndaki "fî-evâli's-sülûk" kayıtlı gazellerden seçilen iki gazelde işlenen tecellî konusu ele alınmıştır. Beyitlerin transkripsiyonlu metni ve günümüz Türkçesi verilmiş, sonrasında şerhi yapılmıştır. Gazellerin daha iyi anlaşılabilmesi için ana konudan kopmadan beyitlerdeki kavram ve gerekli görülen kısımların izahı yapılmıştır. Mutasavvıflar tarafından ele alınan önemli konulardan biri olan tecellî bahsinin, Niyâzî-i Mısrî'nin seyr ü sülûk sürecinin ilk dönemlerinde, şiirine nasıl yansıdığına tahlil edildiği bu çalışma, Mısrî'nin tecellî hakkındaki düşüncelerinin ve şiirine yansıyan tasavvufî kavramların açıklanması bakımından önem arz etmektedir. Özellikle Âdem'de ve âlemdeki ilâhî tecellîlere dikkat çeken Niyâzî-i Mısrî, İbnü'l-Arabî'nin Vahdet-i vücûd anlayışından beslenmiş ve bu çerçevede onun tecellî anlayışını şiirlerine nakşetmiştir. Bu bağlamda İslâmî Türk Edebiyatı sahasına giren mutasavvıf şairlerin eserlerinden konuya ilişkin örneklerle anlatım zenginleştirilmiştir. Gerek Niyâzî-i Mısrî'nin beyitlerinde gerekse diğer örneklerde, İslâm'ın temel kaynakları olan Kur'ân ve hadis iktibaslarına da değinilmiştir. Niyâzî-i Mısrî'nin şiirlerindeki dil özellikleri mevzu edilmemiş olup, şiirlerin muhtevası ve anlam dünyası tasavvufî açıdan değerlendirilmiştir. Gazellerin şerhinde hurûfilik anlayışından da istifade edilmiştir. Tecellî kavramı çerçevesinde makalede elde edilen tespit ve yorumların Niyâzî-i Mısrî'nin tasavvufî görüşlerinin anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslâmî Türk Edebiyatı, Tasavvuf, Niyâzî-i Mısrî, Tecellî, Âdem.

The Divinity Qualifications and Apparition in "fi Awā'il al-Sulūk" Recorded Ghazelles in The Diwan of Niyāzī-i Misrī

Abstract

In this study, the subject of qualifications and apparition in two ghazals selected from "fi awā'il al-sulūk" recorded ghazals in the *Niyāzī-i Misrī's Diwān* prepared by Kenan Erdogan was discussed. The identified ghazel couplets were handled, and the explanations of the written texts and ghazals were made by presenting them in today's Turkish. In order to understand the gazelles better, the concept and necessary parts are explained in couplets without leaving the main subject. In this study, it is seen how the mention of manifestation, which is one of the subjects that Sufis dealt with, was reflected in the poetry of Niyāzī in the early periods of the course of seyr-ü sulūk. It is aimed to explain the thoughts of Niyāzī on manifestation and the mystical concepts reflected in his poetry. Niyāzī who especially drew attention to the divine manifestations in the dem and the world, followed in the footsteps of Ibn Al-'Arabī, nourished the understanding of Wahdat al-wujūd and described the manifestation in this context in his poems. The Ibn Al-'Arabī effect is clearly seen in the ghazels we examined in our study. Expression is enriched by giving examples from the works of Sufi poets in the field of Islamic Turkish Literature. Both in Niyāzī and in the examples given, quotations from the *Qur'ān* and hadith, which are the main sources of Islām, are included. Without mentioning the language features in Niyāzī 's poems, the content of the poems and the world of meaning were evaluated in terms of Sufism. The understanding of Hurūfiyyah is also used in the annotation of the ghazals. It is thought that the findings and comments obtained in the article within the framework of the concept of Tecellī will contribute to the understanding of *Niyāzī-i Misrī's* mystical views.

Keywords: Islāmīc Turkish Literature, Taşawwuf, Niyāzī-i Misrī, Manifestation, Adam.

Giriş

Niyâzî-i Mısrî Divânı'nın Millî Kütüphanesi'nde bulunan A. 1960/1 kayıtlı nüshasında bazı gazellere “fî evâilî's-sülûk” kaydı düşülmüştür. Aynı nüshada “Bu divânçe Şeyh Mısrî'nin ibtidâ sülûkünden tâ nihâyete varınca”¹ kaydı da bulunmaktadır. Bu iki kayıttan hareketle “fî evâilî's-sülûk” kaydının Niyâzî-i Mısrî'nin tarikata girmesinin ilk dönemlerinde, tasavvuf yolunun başında, kendisinde zuhur eden halleri dile getirdiği şiirlere işaret etmek için kullandığı düşünülmektedir. Ancak şiirlerde farklı makamlardaki hallere de yer verildiğini belirtmek gerekir.

Vahdet-i vücûd anlayışını benimseyen Niyâzî-i Mısrî'nin şiirlerinde ele aldığı önemli konulardan biri de tecellî mevzusudur. Zira, kâinatta mevcut olan tek varlığın Yüce Allah olduğu, onun dışındaki tüm mahlukatın onun bir tecellîsi olduğu düşüncesi, bu anlayışın ana fikrini oluşturur.

Tecellî, tasavvufta en çok işlenen mevzülardan biridir. Sözlükte parlatmak, ortaya çıkarmak, bir nesneyi aşikâr kılmak² manalarına gelen tecellî, “Allah'a yönelen kimselerin kalplerinde Hakk'ın nurlarının doğmasıdır.”³ İzzeddin Kâşânî'nin ifadesiyle tecelliden maksat, “Hak Teâlâ ve Tekaddes'in hakikat güneşinin, beşerî sıfatlar bulutlarının yok olmasıyla keşfolunmasıdır.”⁴ Bu şekilde Cenâb-ı Allah, kendisini talep eden kullarını teselli etmekte, her bir isminin penceresinden bir sıfatının güzelliğini onlara sunmakta; âşıklarının zevklerine zevk ve şevklerine de şevk katmaktadır. Her ne zaman yeni bir sıfat onlara keşfolunursa gönüllerinde yeni bir zevk ve zatının cemâlini müşahede için de taze bir şevk oluşmaktadır.⁵

Tasavvuf yolu nefsin terbiye edilmesi, güzel huyların kazanılması, kulun hep Hakk ile meşgul olması, vakte en münasip şekilde amel edilmesi, her daim Allah'a muhtaç olmanın elde edilmesi⁶ gibi amaçlar üzerine kurulmuştur. Ancak insandaki nefis, bu hakikatin üzerini örtmektedir. Çünkü sufilere göre nefis, “kulun kötü (ve illetli) vasıfları ile yerilen (ve zemm edilen) huy ve fiilleridir.”⁷ Nefisle mücadele edip sâfiyete ulaşmak gerekir. Bu da tasavvufta seyr u sülûk ile gerçekleşir. Tasavvuf yoluna giren sâlik, nefsiyle mücadele edip onu tezkiye ettikçe gözündeki perdeler kalkar ve varlıktaki tecellîler onda ayan olur. Her şeyde Hakk'ı görmeye başlar. Bu tür tecellîye Kâşânî et-Tecellîyetü'l-fi'li⁸ demektedir.

Hakk'ın tecellîlerinin görüleceği yer âlem ve bu âlemin özü olan insandır. İbnü'l-Arabî'ye göre âlem, insan yaratılmadan önce donuk bir ayna gibiydi ve cilalanması gerekiyordu. İnsan yaratılıp

¹ Kenan Erdoğan, *Niyâzî-i Mısrî Divânı* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2019), 116.

² Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît* (Kahire: Dârü'l-hadis, 2008), 290.

³ Ebû Bekir Muhammed b. Hasan el-İsfahânî en-Nisâbüri İbni Fûrek, *El-İbâne An-Turuki'l-Kâsîdin Tasavvuf Istılahları*, çev. Ahmet Yıldırım (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), 348.

⁴ İzzeddin Kâşânî, *Tasavvufun Ana Esasları (Misbâhu'l-Hidâye ve Miftâhu'l-Kifâye)*, çev. Hakkı Uygur (İstanbul: Kurtuba Kitap, 2010), 132.

⁵ Kâşânî, *Tasavvufun Ana Esasları (Misbâhu'l-Hidâye ve Miftâhu'l-Kifâye)*, 32.

⁶ İmam Kuşeyri, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*, haz. Süleyman Uludağ (Dergâh Yayınları, 2014), 367-376.

⁷ Kuşeyri, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*, 181.

⁸ Abdürrezzak Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 123.

rahmanî nefes⁹ denilen ilâhî ruh üflenmesi ile ayna cilalanmış oldu. Böylece ilâhî tecellîler cilalanmış olan aynada en güzel şekilde tezâhür edecektir. İlk insan olan Âdem, bu aynanın cilası olmuştur.¹⁰ Kur'ân-ı Kerîm'de buyurulduğu üzere: "...biz insanı en güzel biçimde yarattık."¹¹ âyeti, Hakk'ı gösteren en güzel ayna olan insanın değerini ortaya koymaktadır. İnsana verilen akıl, irade, görme, duyma, merhamet, acıma, sevmeye, güzellik gibi duygu ve becerileri Allah'ın isim ve sıfatlarının numunesi olan tecellîleridir. İnsanın bilme becerisi el-Alîm sıfatının; görme becerisi el-Basîr sıfatının; duyması es-Semi' sıfatının; merhamet ve acıma duyguları Rahman ve Rahîm isimlerinin; sevmeye duygusu el-Vedûd isminin; güzellik duygusu da el-Cemâl isminin bir tecellîsidir. İnsan başta kendisine ve kâinattaki mahlûkata bu gözle bakmalı; her şeyde Hakk'ı görebilecek seviyeye gelmek için gayret göstermelidir.

Mutasavvıflar, tecellînin insan aynasında görülebilmesi için engellerin ortadan kaldırılması gerektiğini ifade etmişlerdir. "Tecellîyi engelleyen setr perdesinin aralanması ile ilâhî sıraların ortaya çıkıp Hakk'ın tecellîlerinin müşahede edilmesi mümkün olur. Tecellî, Hakk'ın zâhir olmasıdır. Bu da Hakk'ın, kâmil insanların gönüllerinde zuhur etmesiyle olur."¹² Bu engellerin biri olarak da Hakk'ı örten perdeleri göstermişler ve bu perdelerin arkasındaki sıralara vâkıf olmak gerektiği belirtilmiştir.

İslâm'ın temel kaynakları Kur'ân ve sünnette de tecellî konusu yer almaktadır. Musa Aleyhisselâm ile ilgili Kur'ân-ı Kerîm'de anlatılan hâdisede, Allah'ı görmek istemesi üzerine Allah'ın dağa tecellî ettiği ve dağın paramparça olduğu belirtilmektedir. Bu olay A'râf sûresinde mealen şu şekilde anlatılmaktadır: "*Mûsâ, tayin ettiğimiz vakitte (Tûr'a) gelip de Rabb'i onunla konuştuğunda o, "Rabbim! Bana görün; sana bakayım" dedi. Rabbi, "Sen beni asla göremezsin. Fakat şu dağa bak; eğer o yerinde durabilirse sen de beni görebilirsin." buyurdu. Rabbi o dağa tecellî edince onu paramparça etti; Mûsâ da bayılıp düştü. Kendine gelince dedi ki: "Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim, sana tövbe ettim; ben inananların ilkiyim."*"¹³ Âyette ifade edildiği gibi Musa Aleyhisselâm Allah'ı bizzat müşahede etmek istemiş; bunun dünyada iken mümkün olmadığı mucizevî şekilde apaçık kendisine gösterilmiştir.¹⁴ Buhari'de geçen bir hadis şu şekildedir: "Ebû Hüreyre (ra) den rivayet olunmuştur: Hazreti Peygamber zamanında ashabdan bazılarının 'Yâ Rasûlallah, kıyamet

⁹ Rahmani Nefes hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye Rahmani Nefes*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015).

¹⁰ İbnü'l Arabî, *Fûsus ül Hikem*, çev. Nuri Gencosman, (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992), 22-23.

¹¹ *Kur'ân-ı Kerîm Meâlî*, çev. Halil Altıntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), et-Tîn 95/4.

¹² Mahmud Erol Kılıç, *Tasavvufa Giriş*, (İstanbul: Sufi Kitap, 2013), 44. Tecellî-setr kavramları için ayrıca bkz. Kuşeyri, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*, 168-169.

¹³ El A'râf 7/143.

¹⁴ Bu hadisyle ilgili İzzeddin Kâşânî şu yorumu yapmaktadır: "Tecellî üç kısımdır. Birincisi, zâtın tecellîsidir ve alâmeti, eğer sâlikin varlığından bir şey kalmışsa, onun nurlarının galebesiyle zâûnün fena bulması ve sıfadarının parçalanmasıdır ve buna "sa'ka" (baygınlık) derler Nitekim Musa'nın (a.s.) hâli de böyle olup bu tecellîyle onu kendinden almış ve fânî kılmışlardır: "*Rabbi dağa tecellî edince, onu paramparça etti; Mûsâ bayılarak yere düştü*". HakTeâlâyı görmeyi ve zâûn müşahedesini talep etmiş, ancak henüz fena sonrası bekaya ulaşmadığı ve varlığının sıfadarının kalıntıları mevcûd olduğu için, "*Bana göster*" işaretiyle zâtın nurunun nefse tecellî vaktinde varlığı parçalanmış ve dağılmıştır. Görme ve müşahede talihlisi olan bâkiye de ortadan kalkmıştır Eğer fânî varlığın kalınlarından tamamen arınmış ve hakikati varlığın fenasından sonra mutlak bekaya ulaşmış olsaydı, ezeÜ nurla ezeÜ zâtı müşahede ederdi. Bu, Resûlullah'a (s.a.v.) bağışlanan hususî bir hil'at ve yalnızca ona tatûrdan bir şerbettir." Kâşânî, *Tasavvufun Ana Esasları (Misbâhu'l-Hidâye ve Miftâhu'l-Kifâye)*, 132-133.

gününde biz Rabb'imizi görecek miyiz?'. Sorusu üzerine Hazreti Peygamber onlara: 'Ayın on dördüncü gecesi bulut olmadığı bir zamanda kameri görmek hususunda şek ve ihtilaf eder misiniz?' şeklinde bir soru yönelmiş, onlardan 'Hayır, yâ Resûlallâh bunda ihtilaf etmeyiz.' Cevabını alınca onlara 'Ya ru'yete mâni hiçbir bulut yokken güneşi görebileceğinizde şek ve ihtilaf eder misiniz?' sorusunu yönelmiştir. Onlar: 'Hayır, yâ Resûlallâh, bunda da ihtilaf etmeyiz.' şeklinde bir cevap vermeleri üzerine Hz. Peygamber 'İşte O'nu siz böyle açık göreceksiniz...' ¹⁵ demiştir. Bu hadiste Hz. Peygamber, Allahü Teala'nın açık bir şekilde görüleceğini ifade etmektedir. Ancak, bu tecellînin ne şekilde gerçekleşeceği ve kimlere mazhar olacağı tartışmalıdır.

Hak âşıkları için cennet, cemâlullah'ı temaşa etmenin yanında ikinci planda kalır. Onlar için Allah'ın cemâlini görmek her şeyden üstün tutulmuştur. Sufî şairler bu konuyu eserlerinde işlemişlerdir. Tecellî bahsi farklı dönemlerde birçok mutasavvıf tarafından da ele alınmıştır. Tecellî kavramına yer veren bazı sufi şairlerin beyitlerine aşağıda örnekler verilmiştir:

Tecellî eyledi sende cemâl-i sun'-ı Yezdâni

Velî âyine gibi ol şıfatdan bî habersin sen. ¹⁶ (Hayâlî G. 412-3)

"Allah'ın sanatının güzelliği sende göründü. Velakin, sen ayna gibi olan o sıfattan habersizsin."

Yüzün metn-i kelâmullah sözün âyât-ı Rabbâni

Cemâlinde 'ayân olmuş kemâl-i sun'-ı Yezdâni ¹⁷ (Usûlî G. 129-1)

"Yüzün Allah kelâmının metnidir; sözün Rabbânî ayetlerdir. Allah'ın sanatının kemâli yüzünde belli olmuştur."

Âdem alında eger görse cemâliñ nûrunu

Secde emrinde 'inâd etmezdi iblis-i la'în. ¹⁸ (Ahmet Paşa K. 23-18)

"Lanetlenmiş olan şeytan eğer Âdem'in alında senin cemâlinin nurunu görseydi, secde emrine uymakta inat etmezdi."

Vech-i Âdem ki 'Arş-ı Rahmândır

Gözlerim anda gördü Yezdâni. ¹⁹ (Nesîmî Trc. Bnd. 3- II,10)

"Âdem'in yüzü Rahman'ın arşıdır. Gözlerim onda Allah'ı gördü."

¹⁵ Zeynü'd-dîn Ahmed b. Ahmed b. Abdî'l – Lâtîfî'z – Zebîdî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1981), 2/819-820.

¹⁶ Ali Nihad Tarlan, *Hayâlî Bey Divânı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1945), 317.

¹⁷ Mustafa İsen, *Usûlî Divânı* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1990), 225.

¹⁸ Ali Nihad Tarlan, *Ahmet Paşa Divânı* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1992), 76.

¹⁹ Hüseyin Ayan, *Nesîmî Divânı* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1990), 378.

Görüldüğü üzere varlıkta ve Hz. Âdem özelinde bilhassa insanda zuhur eden Allah'ın tecellileri, edebiyatımızda farklı isimler tarafından da işlenmiştir. Bu şiiirlerdeki ortak nokta Allah'ın, en güzel biçimde yarattık dediği insanda aşikâr olduğunun ifade edilmesidir. Zira Allah, insanı yaratmış ve ona kendi ruhundan üflemiştir.²⁰ Bu nedenle Allah'ın isim, sıfat ve fiilleri insanda zuhur eder. Bu çalışmada, 17. yüzyılda yaşamış mutasavvıf şairlerden Niyâzî-i Mısrî divanında yer alan fî evâilî's-sülûk kayıtlı gazellerden, “Âriflere esrâr-ı Hudâdan haberüm var” ile başlayan ve “İsteriseñ bulasın cānānı sen” ile başlayan gazelerde konu edilen tecellî kavramını ele alacağız. Niyâzî-i Mısrî, tecellî konusuna ayrı bir önem vermiştir. Bu konuya verdiği önem gazellerinin yanında, *Risale-i Vahdet-i Vücûd* adlı eserinin girişindeki şu ifadelerden de açıkça anlaşılmaktadır: “Zâtı, sıfatları, fiilleri ve eserleriyle insanların kalplerine tecellî eden ve insanı kendini (görmek için) ayna kılan Allah'a hamdolsun.”²¹ Anlaşıldığı üzere Niyâzî-i Mısrî, eserine başlarken besmele ve hamdelesini tecellî konusu üzerinden yapmaktadır.

Gazellerin İncelenmesi

İncelenecek gazeller, fî evâilî's-sülûk kayıtlı gazellerden seçilmiştir. Bu gazelerde işlenen tecellî konusunun konu edildiği iki gazel belirlenmiştir. Gazeller beyitler şeklinde günümüz Türkçesi ile verilip içinde geçen kavramlar kısaca anlatılarak ana konu etrafında değerlendirilecektir.

31. GAZEL

Mef'ûlü Mefâ'îlü Mefâ'îlü Fe'ûlün

1 'Âriflere esrâr-ı Hudâdan haberüm var,

'Âşıklara dildâr-ı bekdâdan haberüm var.

“Âriflere Hudâ'nın sırlarından haberim var. Âşıklara ebedî olan sevgiliden haberim var.”

Ârif insan tipi tasavvufî şiiirlerde sıkça karşımıza çıkmaktadır. Ârif kimse sözlükte “Sezgi ve anlayış sahibi²², esmâ ve sıfat-ı ilahiyeyi gören²³ şeklinde tanımlanmaktadır. İslâmî gelenekte sezgi de bilgi kaynağı olarak kabul edilir. Tasavvufî ıstılah olarak da ârif, Allah Te'âlâ'nın kendi zâtını, sıfatlarını, isimlerini ve fiillerini müşahede ettirdiği kimsedir.²⁴ Bu kelime ile irfan ve marifet kelimeleri de beraber kullanılır. Ârif kimse sufiler tarafından âbidlerden üstün görülmüştür. Hatta ibadetleri şeklen yerine getirip, özünü kavrayamayan kimseler eleştirilmiştir. Bu husus Yunus Emre'nin:

“Bir kez gönül yıktın ise

²⁰ el- Secde, 32/8.

²¹ Niyâzî-i Mısrî, *Risale-i Vahdet-i Vücûd* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbn Mirzâ, 96), 1b.

²² Yaşar Çağbayır, *Ötüken Osmanlı Türkçesi Sözlüğü* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017), “Ârif”, 89.

²³ Mahir İz, *Tasavvuf* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2014), 159.

²⁴ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 44.

Bu kıldığın namaz değil

Yetmiş iki millet dahi

Elin yüzün yumaz değil”²⁵ mısralarında dile getirilmektedir. Namaz ibadetini yerine getirip insanların kalbini kıran, ibadetin kendisini kötülüklerden alıkoyamadığı insan kınanmaktadır. Zira Yunus Emre'nin sözünü ettiği husus Kur'an-ı Kerim'de: “*Muhakkak ki namaz, hayâsızlıktan ve kötülükten meneder.*”²⁶ buyurularak ifade edilmiştir. Bu âyetin ifade ettiği mânâ, Niyâzî-i Mısri'nin şiirlerinde de yer bulmuştur:

“Şavm u şalât u hacc ile şanma biter zâhid işün,

İnsân-ı kâmil olmağa lâzım olan ‘irfân imiş.”²⁷

“Ey zâhid; oruç, namaz ve hac ile işin biter sanma. İnsân-ı kâmil olmaya lazım olan irfândır.”

Ârif kimse, Hakk'ın isim, sıfat ve e'falini müşahede eden, dolayısıyla o sırlara vâkıf olan biridir. Bu mertebeye kişi, nefsini bilmekle ulaşır. Nitekim tasavvufî literatürde hadis olarak kabul edilen “Kendini bilen Rabb'ini bilir.”²⁸ ifadesi, kişinin Rabb'ini tanınmasının yolunu göstermektedir. Rabb'ini bilen kimse de elbette onun sırlarına vâkıf olacaktır. Mutasavvıfların yaratılış bahsinde ele aldıkları “...ona kendi ruhundan üflemiştir.”²⁹ âyeti, insanın taşıdığı değeri ifade eder. Allah'ın kendi ruhundan üfleterek yarattığı varlık olan insan, O'nun isim ve sıfatlarından izler taşır. Bir diğer ifadeyle Allah'ın isim ve sıfatları insanda tecellî eder. Allah'ın, meleklerle Âdem'e secde etmelerini buyurmasındaki hikmet de böyledir. Zira Âdem'de zuhur eden de Allah'ın kendisidir.

“Âşık ezelde elest meclisindeki toplantının etkisiyle aşk belâsına tutulmuş ve aşk yolunun sâdik bir yolcusu olmuştur. Engeller, ölüm tehlikeleri, sıkıntılar âşığın hayatında eksik olmaz. Çünkü ezelde bir anda ilâhî aşka mazhar olmuş, tabiatı aşk tabiatı olmuştur. Fıtratı aşk ile yoğrulmuştur.”³⁰

Niyâzî-i Mısri, gazelinin bu ilk beytinde ârif olanlara Hakk'ın isim, sıfat ve fiillerine ait sırlara vâkıf olduğunu; âşıklara ise mutlak olan ebedî sevgiliyi hatırlatmaktadır. Ârif olanlar, kendilerindeki sezgi ve yüksek anlayışla Allah'ı bilme sırrına ermişlerdir. Ezelde kapıldıkları ilâhî aşk nedeniyle de âşıklar sevgiliye vuslatı isterler.

2 Ey firķât odında yanuben bağrı köyinen,

Gel kim yareñe dürlü devâdan haberüm var.

“Ey ayrılık ateşine yanıp bağrı yanan, gel! Yarana türlü devâdan haberim var.”

²⁵ Ragıp Güzel, *Yunus Emre Dîvânı* (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2009), 216.

²⁶ El-Ankebut 29/45.

²⁷ Kenan Erdoğan, *Niyâzî-i Mısri Dîvânı* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2019), 220.

²⁸ Aclûnî, İsmâil b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ*, tsh. Ahmed el-Kallâş (Beyrut: 1996, yy.), 2: 361.

²⁹ El-Secde 32/9.

³⁰ Muhammed Ülgen, *Niyâzî-i Mısri Dîvânı'nda Tasavvufî İstılahlar* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 51.

3 Gel öli isen sözlerüme tut kulağın kim,
Can baħş idici nefh-i nidâdan haberüm var.

“Gel, ölü isen sözlerime kulak ver çünkü can verici nida nefhasından haberim var.”

İnsanoğlu ruhlar âleminde dildâr-ı beka ile beraberlikten ayrılıp dünya âlemine geçtiğinden beri ayrılık ateşi, âşığın gönlünü devamlı yakmaktadır. Âşık, sevgiliye kavuşmak için çabalar, vuslat için yollar arar. Niyâzî-i Mısrî de burada, ezeli sevgiliden ayrı düşen âşığa, ilk beyitte ifade ettiğİ dildâr-ı bekâyı bildiren sırlara vâkıf olduğunu söylemektedir. İnsan bedeninin yaratılıp ruh üflenmesi ile can bulması hatırlatılmaktadır. Nida kelimesi aynı zamanda Allah ile insanın ahidleşmesinin konu edildiğİ elest bezmini de akla getirir. Elest bezminde Allah’ın “Ben sizin Rabb’iniz değil miyim?” hitabına, ruhların da “evet” diye cevap verdikleri anlatılır.³¹ İnsana ruh üflenmesi ve bu sözleşmede âşık, sevgili ile beraberdir. Yeryüzüne gönderilmesi ile ayrılık meydana gelmiştir.

Dünyada gerçek sevgiliden bîhaber gönülleri uyandıran kişiler mürşid-i kâmillerdir. Dünyanın geçiciliğine aldanıp, mâsivaya arzulayanları irşat ederek mânevî olarak diriltirler. Ölü isen sözüme kulak ver demesi, insanlara hakikati gösterme gayretini anlatır.

Firkat, kişinin sevdiğİ ile vuslatının sona ermesidir. Tasavvufta bu husus, ezelde Allah ile birlikte iken ruh üflenip ondan ayrı düşme hadisesine dayandırılır. Âşığın ayrılık acısıyla inlemesi, vuslatı arzulaması o vahdet haline bir özlemdir. Mevlânâ’nın *Mesnevî*’sinin başında ney’in şikâyeti de bu ayrılıktan kaynaklanmaktadır. Bu ayrılık, mutlak Bir’den ayrı düşmüş olmanın getirdiğİ üzüntüyü de beraberinde getirir.

Her şeyi yoktan var eden Allah, âlemleri de bir tecellî alanı olarak yaratmıştır. Allah-âlem ilişkisi, İslâm filozoflarınca da ele alınmıştır. Kâinatın yaratılışı ile ilgili sudûr nazariyesi geliştirilmiştir. Çalışmamızın konusu olan tecellî ile sudûr nazariyesini, Niyâzî-i Mısrî’nin beyitleri üzerinden ilişkilendirmeye çalışacağız. Bu nazariyenin temel özellikleri şu şekildedir:

“Sözlükte “doğmak, meydana çıkmak, sâdır olmak, zuhur etmek” anlamında masdar olan sudûr kelimesi felsefe terimi olarak kâinatın meydana gelişini yorumlamak üzere tasarlanan, yoktan ve hiçten yaratma (halk) inancından farklı olduğu ileri sürülen teoriyi ifade eder. Sudûr yerine “akmak, fişkirmek, taşmak” manasındaki feyz de kullanılır. Batı dillerinde sudûr *procession*, feyz ise *emanation* terimleriyle ifade edilir. Semavî dinler tarafından evrenin Allah’ın mutlak irade ve kudretiyle sonradan ve yoktan yaratıldığına dair verilen bilgilerin birtakım mantıkî açmazlara sebep olduğu gerekçesiyle Fârâbî ve İbn Sînâ gibi filozoflar, evrenin ortaya çıkışını çelişkilerden uzak ve daha anlaşılabilir bir sistemle açıklamak üzere kaynağını Plotin’den alan sudûr teorisini benimsemişlerdir. Ancak söz konusu teori, Plotinus’un İslâmî kaynaklarda *Esûlûcyâ* ve *Kitâbü’r-Rubûbiyye* diye geçen *Enneades* adlı eserinde varsa da hiyerarşik bir sistem şeklinde ilk defa Fârâbî felsefesinde görülür. Bu teoriyle filozof ezeli ve kadim

³¹ El-A`raf, 7/172.

olanla sonradan olanı, değişmeyenle değişikliğe uğrayanı, bir başka deyişle bir ve mutlak olanla çok ve mümkün olan varlıklar arasındaki ilişkiyi belirtmek, böylece en ulvîsinden en süflîsine kadar bütün kâinatı bir sıra düzeni içinde yorumlamak istemiştir. Sistem âdeta yukarıdan aşağıya, aşağıdan yukarıya inip çıkan bir dönme dolap gibi düşünülecek olursa burada mânevî ve maddî varlıkların yeri, mahiyet ve fonksiyonları belirlenmiş olduğundan aynı zamanda determinist bir sistemdir.”³²

İbnü'l-Arabî de *Fusûsü'l-Hikem* adlı eserinde sudûru şu şekilde açıklamaktadır:

“İlahi isimler dış âlemdeki varlıklarından önce hakkın zatında gizli olarak var idiler ve hepsi de dış âlemde varlık kazanmak üzere bir çıkış yolu aramaktaydılar. Bu hal nefesini içinde tutan kimsenin haliyle mukayese edilebilir. İçeride tutulan nefes dışarı doğru bir çıkış yolu arar ve bu da, bir kimsede, had derecede bir basıncın hâsıl ettiği zahmetli bir his uyandırır. Bu basınç bu kimsenin ancak nefesini dışarıya boşalttığı zaman biter... Tıpkı içinde hapsettiği nefesi dışarı boşaltmadığı zaman insanın bunun basıncıyla ızdırap çekmesi gibi, Hak da eğer ilahi isimlerin talebine uygun olarak âleme varlık bahşetmeseydi aynı basıncın sıkıntısını hissedecekti.”³³

Makalede ele alınan tecellî konusu ile sudûr nazariyesi bazı noktalarda örtüşmektedir. Vahdet-kesret ilişkisi bağlamında sudûr nazariyesinin çokluğu açıklama yöntemi, mutlak varlıktan ortaya çıkması yönüyle Vahdet-i vücûd ile benzeşmektedir. Sudûr teorisinde “her şeyin ‘Bir’ olandan çıkması”³⁴, vahdet-i vücûd anlayışında da mutlak bir olan Yaratıcı'nın âlemde zuhur etmesi, sudûr anlayışı ile benzerlik arz eder. Niyâzî-i Mısırî'nin İbnü'l Arabî'den etkilenecek vahdet-i vücûd anlayışını benimsemesi, İbnü'l Arabî'nin sudûru benimseyen görüşleri, bu anlamda Niyâzî-i Mısırî'ye de sirayet etmiştir, denilebilir. Burada sudûr nazariyesine özellikle kelamcıların eleştiride bulunduğunu, Gazzâlî gibi İslâm düşünürlerinin bu teoriye karşı çıktıklarını³⁵ belirtelim.

4 Âdem yüzi ol yüze muḳâbil didi Aḫmed,

Bu sözde olan remz-i ĵmâdan ḫaberüm var.

“Ahmed, ‘Âdem’in yüzü o yâre bedeldir.’ dedi. Bu sözün imâ ettiği işaretten haberim var.”

Beytin birinci mısrasında geçen ifade, bazı kaynaklarda hadis olarak rivayet edilen “Allah Âdem’i kendi sûretinde yaratmıştır.”³⁶ sözüne atıfta bulunmaktadır. Bu rivayet Allah’ın Âdem’de tecellîsine gösterilen delillerden biridir.

Mutasavvıf ve kelamcıların yorumlarken ayrıştıkları bu ifade, tasavvufun ana konularından biri olan vahdet-i vücûd görüşünün dayanaklarından biri olduğu düşünülmektedir.³⁷ Bu görüşe göre mutlak

³² Mahmut Kaya, “Sudûr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Mart 2021)

³³ Muhyiddin İbn Arabî, *Fusûsü'l-Hikem* çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Kabcacı yayınları, 2006), 133.

³⁴ Mehmet Vural, *İslâm Felsefesi Sözlüğü* (Ankara: Elis Yayınları, 2016), “Sudûr Nazariyesi”, 594.

³⁵ Detaylı bilgi için bk. Kemal Sözen “Gazali'nin Sudur Teorisini Eleştirisi” *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, Cilt,13, Sayı: 3-4, Ankara 2000, s. 400-409.

³⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I-VI (İstanbul: Çağrı yayınları, 1992), 323.

bir olan Allah, bilinmekliği istemiş ve kendisine ayna olacak âlemi yaratmıştır. Âlemdeki her şeyde Allah'ın bir tecellisi vardır. Allah'ın tecellî ettiği en güzel varlık insandır. İnsan aynı zamanda âlemin küçük bir numunesidir. Rivayetteki ifadeler farklı anlamalara sebep olsa da mutasavvıflar bu hadisi “Âdem'i tasvir ettiği ve güzel yaptığı sûret üzerine yarattı.” şeklinde yorumlamışlardır.³⁸ Hadisteki sûret ifadesi ile ilgili İmam Rabbânî de yüz/vech mânâsının kastedilmediğini; sûretin aslı ve hakikatinin *Vücûb* mertebesinde kadîm, sonsuz ve parçalanamaz halde olduğunu; müteşabah âyetler gibi gösterdiğinden başka anlamlar içerdini ifade etmiştir. Bu sebeple sûret ifadesinden yola çıkarak Allah'ı tecsim hatasına düşölmemesi gerektiğini belirtmiştir.³⁹

Allah'ın zâtı, yaratılmışların tahayyülünden tenzih edilir. Vahdet-i vücûd anlayışı gereği mahlukat, Allah'ın isim, sıfat ve fiillerinin birer cüzü ve sûreti olarak değerlendirilir. Allah'ın tecellisi en bâriz şekilde insan-ı kâmilde kendini gösterir. İnsan-ı kâmile “*sâhib-i sûret*”⁴⁰ de denir. Hadiste geçen sûret ifadesi de şekle indirgenmemeli; İbn-i Arâbi'nin ayna metaforunda anlattığı gibi bir tezâhür ve numûne olarak değerlendirilmelidir.

- 5 Gir mekteb-i 'irfâna okı Âdemün 'ilmin,
'Âlimlere bu 'ilm-i künâdan haberüm var.
“İrfan mektebine girip Âdem'in ilmini oku. Âlimlere bu künye ilminden haberim var.”
- 6 Vechinde yedi Fâtiĥâ âyâtı yazılmış,
Âdemdeki âyât-ı Hudâ'dan haberüm var.
“Yüzünde Fâtiĥa'nın yedi âyeti yazılmış. Âdemdeki Hudâ âyetlerinden haberim var.”

Niyâzî-i Mısırî şiirinde ârif, âşık ve âlim insan tiplerine kendi cihazlerinden seslenmektedir. Önceki beyitlerde ârif ve âşık kimselere uyarılarını yapan Mısırî bu beyitte, kendisinin de alâkadar olduğunu anladığımız hurûfilik ile ilgili, ilim ehline seslenmektedir.

“Hurûfliğin temeli, eski çağlardan gelen ve harflerle sayıların kutsallığını kabul edip bunlara çeşitli sembolik anlamlar yükleyen anlayışa dayanır. Kur'ân-ı Kerîm'de geçen bütün “fazl” (fadl) kelimeleriyle Fazlullah'ın kastedildiğine inanan, onu Allah'ın zuhuru şeklinde gören Hurûfiler, Fazlullah'ın baş eseri ve Hurûfliğin ana kaynağı olan *Câvidânnâme*'yi ilâhî kitap olarak tanırlar; âyetleri, cennet, cehennem ve âhiret hallerini ve bütün dinî hükümleri yirmi sekiz veya otuz iki harfe irca ederek te'vile tâbi tutarlar.”⁴¹

Niyâzî-i Mısırî de bu beyitte insan yüzündeki 7 hattı, Fatiĥa Sûresi'nin 7 ayetiyle te'vil yoluna gitmiştir. Hurûfiler, Farsça'daki 32 harfî baz alıp insan vücudundaki karşılığını hesaplayarak izah

³⁷ şaban Çiftçi, “Allah Âdem'i Kendi Sûretinde Yaratmıştır Hadisinin Tahric Ve Değerlendirmesi”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakóltesi Dergisi*, 1, Mart 2014, 15.

³⁸ Süleyman Ateş, *İslâm Tasavvufu* (Ankara: Pars Matbaası, 1976), 117-118.

³⁹ İmam Rabbânî, *Aĥmed Serhendî, Mektûbât* çev. H. Hilmi Işık (İstanbul: İhlas Vakfı Yayınları, 2008), 495-496.

⁴⁰ Bu bilgi için bk. Uludağ, “Suret”, 324.

⁴¹ Hüsamettin Aksu, “Hurûfilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/408-412.

ederler. Allah'ın Âdem'de tecellî eden ayetlerini Arap alfabesindeki 28; Farsçadaki 32 harfe isabet ettirerek yorum yaparlar.

“Tüm varlığı “Kün” emriyle yaratan Zât-ı İlâhî, insanı ise kendi sûretinde yaratmıştır. İnsan, hem Zât-ı İlâhî'nin kelâmındaki 32 harfi bi'l-fiil telaffuz edebilen hem de 32 harfin yüzünde ve vücudunda tam olarak tecellî ettiği tek varlıktır. Bunlar yüzdeki ve vücuttaki hatlardır. İnsan 2 kaş, 4 kirpik ve bir saç olmak üzere 7 hatla dünyaya gelmektedir. Hatt-ı istivâ ile saç ikiye bölünür ve 7 hat, 8 hat olmuş olur. Erkeklerde bulûğ çağında yüzün iki tarafındaki sakal, bıyığın iki tarafı, iki burun deliğindeki kıllar ve çene altı (anfeka) olmak üzere 7 ebî hat ortaya çıkar. Ebî hatlardan anfeka, hatt-ı istivâ ile ikiye bölündüğünde 8 hat olur. Tüm bu 7 ve istivâ hattından sonra ortaya çıkan 8 hat dörder unsurdan oluştuğundan 28 ve 32 hat olmuş olur. İşte Zât-ı İlâhî'nin Kur'ân'da telaffuz ettiği 28 harf ve Hz. Âdem'e öğrettiği 32 harf, yani esmâ-i küll, insanın yüzünde bu şekilde tam olarak tecellî eder.”⁴²

Allah'ın ahsen-i takvim üzere yaratıp şekil ve ruh verdiği insanın yüzü bu şekilde yorumlanarak şiirlerde konu edilmiştir. Fatiha sûresi, Kur'ân'ın mushaf sıralamasındaki ilk sûredir. Allah kelamının muhatabı olarak, kitabı açanı ilk olarak bu sûre karşılar. İnsanda ise muhatap olarak yüz /veche esas alınır ve karşılıklı konuşurken yüze bakılır. Hurûflerin yüze ayrı bir önem atfetmesi, bu açıdan da değerlendirilebilir.

7 Âdem'de bulup vaşf-ı ilâhîyi Niyâzi,

Ol mecmâ'-ı evşâf-ı 'amâdan haberüm var.

“Niyâzi, Âdem'de ilâhî özelliği bulup, o mutlak gayb âleminin vasıflarının hepsinden haberim var.”

Üstteki beyitlerde Âdem yüzünde yazılı Fâtiha âyetlerine işaret eden Niyâzi-i Mısri bu beyitte ilâhî vasıfların Âdemde toplandığını söylemektedir. Fâtiha sûresinde Allah'ın temel vasıfları olan Rahmân, Rahim, Mâlik ve dosdoğru yola ileten, hidayet veren, ibadet edilen tek varlık oluşu gibi özellikleri ifade edilmektedir. Bu temel vasıflar Âdem'de bir cüz olarak tecellî etmiştir.

İlâhî vasıflar da en kâmil şekilde insan-ı kâmil'de kendisini gösterir. “İnsan-ı kâmil, âlem-i ekber'in (Allah'ın) bütün kemallerini kendinde bulundurduğu için âlem-i asgar (küçük âlem) dir. Halifeliği de bu yüzden hak etmiştir. İlâhî tecellîlerin temsilcisi olduğu için onu tanımak, Allah'ı tanımak demektir.”⁴³

Beytin ikinci mısrasında geçen amâ âlemi de tasavvufta anlatılan âlemlerden biridir. Özellikle İbnü'l-Arabî'nin görüşlerini benimseyen mutasavvıflar, varlığın beş aşamadan meydana geldiğini açıklamak için kullandıkları hazârat-ı hams (beş küllî mertebe) ile Allah'ın tecellîlerini ifade etmeye

⁴²Refî vd., *Beşâret-nâme, Genc-nâme, Şehriyâr-nâme, Feyz-nâme* (PDF: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 17.

⁴³Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003), 111-112.

çalışmışlardır. Bu mertebelerin ilkini gayb-ı mutlak olarak ifade etmişlerdir. Amâ âlemi olarak da ifade edilen bu mertebede Allah, mutlak kemal ve mutlak gayb halinde olup henüz isim ve sıfat dairesine inmediğinden tecellî etmediği bir makamdadır.⁴⁴ Bu âlem sözlükte “Hiçbir şeyin varlık sahasına çıkmadığı, henüz yaratılmadığı âlem, yokluk âlemi”⁴⁵ olarak tanımlanır. Kenz-i mahfi⁴⁶ hadisinde ifade edilen gizli hazine, Allah’ın bu aşamadaki hali olarak değerlendirilebilir. Bu âlemde iken bilinmeyi murad ederek mahlûkatı yaratmıştır, denilebilir. İnsan yaratılmadan önce ezelde Allah ile bir iken yâni vahdet âleminde ilâhî vasıfları üzerinde taşımakta idi. Vahdet âleminden kesret âlemine yani ete kemiğe büründürülüp cennete, daha sonra da yeryüzüne gönderilmesi, ilâhî vasıfların en güzel şekilde Âdem’de toplanarak tecellî etmesini sağlamıştır. Niyâzî-i Mısri, bu beyitte insan aynasında tecellî eden bu ilâhî vasıfların asıllarına, vahdet halindeki yokluk âlemine işaret etmektedir.

102. GAZEL

Fâ’ ilâtün Fa’ ilâtün Fa’ ilâtün

1 İsterisen bulasın cânânı sen,
Ğayra bakma sen de iste sende bul,
Kendü mir’ atun da gözle anı sen,
Ğayra bakma sen de iste sende bul.

“Sevgiliyi bulmak istersen dışarıya bakma, kendinde bul. Onu sen kendi aynanda gözle. Dışarıya bakma, kendinde bul.”

İncelediğimiz birinci gazelde olduğu gibi bu gazelde de insanın ilâhî tecellîye mazhar olduğu anlatılmaktadır. Cânânı bulmak isteyen âşığın gönlünde istek olmalıdır. Bu istek âşığa vuslat yolunu gösterecektir. İbnü’l Arabî’nin ayna metaforu bu dizelerde de karşımıza çıkmaktadır. Buna göre insan ilâhî tecellîleri en güzel yansıtan bir aynadır. Dolayısıyla cânân da insanın özünde aranmalıdır. Gerçek sevgiliden ayrılıp fizik âlemine inen insanoğlu, arzuladığı sevgiliyi kendinde bulacak kabiliyettedir. Zira Kur’ân-ı Kerîm’de Allah’ın insana şah damarından yakın olduğu ifade edilmiştir.⁴⁷ Yaratılıştan Allah’ın insana kendi ruhundan üflemiş olması da düşünüldüğünde O’nun isim, sıfat ve fiillerinin insan aynasında tecellî etmesi tabiidir. İnsan taşıdığı manayı sezerek gayra bakmaya gerek duymadan kendi aynasında cânânı idrak edebilecektir.

2 Her şıfat kim sende var izle anı,
Gör ne sırdan feyz alur gözle anı,
İrişince zâtına özle anı,

⁴⁴ Süleyman Ateş, “Hazârat-ı Hams”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17/115-116.

⁴⁵ İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2010), “‘Amâ”, 50.

⁴⁶ ‘Aclûni, *Keşfu’l-Hafâ*, 2:132.

⁴⁷ El-Kâf, 50/16.

Ġayra bakma sen de iste sende bul.

“Sende olan her sıfatı izle. Hangi sırdan feyz aldığını gözle, gör. Zâtına erişince onu gözle. Dışarıya bakma, kendinde bul.”

Allah’ın zâtının görülmesinin bu dünyada mümkün olmadığı daha önce açıklanmıştır. Bunu Hz. Musa(as) mucizevî bir şekilde tecrübe etmiş ve hemen tevbe etmiştir. Allah’ın zâtının bilinemeyeceği, insanın bunu kavrayacak kabiliyette yaratılmadığı, O’nu görmeye dahi gücünün yetmediğinden anlaşılmaktadır. Zira gerçekleşen mucizede Hz. Musa bayılmış, dağ ise paramparça olmuştur. Bu yüzden insan Allah’ı ancak sıfatlarıyla bilebilir. El-esmâü’l-hüsna diye tabir edilen Allah’ın en güzel 99 ismi, tüm yaratılmışlarda tecellî ettiği gibi en güzel şekilde insanda tecellî eder. Niyâzi-i Mısri ilk mısrada bu hususa dikkat çekerek, ilâhî sıfatların hangilerinin insanda tezâhür ettiğinin keşfedilmesini anlatmaktadır. Âlem ve Âdem’deki sır perdeleri aralandıkça ilâhî feyizler âşığın gönlüne dolacaktır.

3 Kenz-i mahfî âşikâr hep sendedir,
Yaz u kış leyl ü nehâr hep sendedir,
İki ‘âlemde ne var hep sendedir,
Ġayra bakma sen de iste sende bul.

“Gizli hazine hep sendedir, meydandadır. Yaz ve kış, gece gündüz hep sendedir. İki âlemde ne varsa hep sendedir. Dışarıya bakma, kendinde bul.”

Bu dörtlükte “kenz-i mahfî” hadisine atıf vardır. Hadisin metni şu şekildedir: "Ben gizli bir hazine idim, bilinmeyi sevdim. (Beni tanımları için) mahlûkâtı yarattım."⁴⁸ Kenz-i mahfî tâbiri tasavvufta ise “Gizli hazîne, gizlilerin en gizlisi, Cenâb-ı Hakk’ın bulunduğu sır âlemi”⁴⁹ olarak da tanımlanır. İlâhî sırların insanda gizlendiğini ifade eden Niyâzi-i Mısri, âlemdeki çoklukların insanda birlendiğini, toplandığını açıklamaktadır. Allah’ı bilmenin yolunun kendinden geçtiğini de nakarat olarak dörtlüğün sonunda tekrarlamıştır. Niyâzi-i Mısri’nin anlattığı mevzuları kendisiyle aynı yüzyılda yaşayan diğer bir mutasavvıf şair Sun’ullah-i Gaybî de şu şekilde dile getirmektedir:

“Her ne varsa ‘âlemde
Örneği var âdemde
Bul sen seni bu demde
Kendine gel kendine”⁵⁰

Niyâzi-i Mısri’nin dörtlüğünde geçen iki âlemden kasıt, dünya ve ahiret âlemi olabileceği gibi tasavvufta geçen mâna ve sûret âlemlerine de işaret eder.⁵¹ Fizik âlemin halden hâle geçişi gibi insanın

⁴⁸ İsmâil b. Muhammed Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ* tsh. Ahmed el-Kallâş (Beirut: yy, 1996), 1: 235.

⁴⁹ Ayverdi, “Kenz”, 656.

⁵⁰ Bilal Kemikli, *Sun’ullah-i Gaybî Divânı İnceleme-Metin* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998), 387.

⁵¹ Mâna ve sûret âlemi için bk. Uludağ “Mana âlemi- Suret âlemi”, 236.

da gerek dünya gerekse de ahiret hayatına geçmesi ya da eşyanın hakikatini ve sûretlerini idrak edebilmesini kendi cevherini fark etmesine bağlamaktadır. Bu ifadeler, her ne ararsan kendinde ara düşüncesinin birer örneğidir.

Dörtlükte geçen yaz, kış, gece ve gündüz de birer remizdir. Gecenin her şeyi örtüp bir kılması vahdeti; günün aydınlık olması ile çokluğun belirmesi de kesreti simgeler. Yaz mevsiminde Hak, âleme Cemâl sıfatıyla; kış mevsiminde ise Celâl sıfatıyla tecellî eder.⁵²

4 “Men ‘aref” sırrına ir, ço gâfleti,
Gör ne remz eyler bu insân şüreti,
Hâşr u neşr ile tamūyu cenneti,
Ġayra bakma sen de iste sende bul.

“Men arefe’ sırrına er, gâfleti bırak. Bu insan sûretinin, yeniden dirilme, cennet ve cehennemin ne işaret ettiğini gör. Dışarıya bakma, kendinde bul.”

Gâflet hali “açık gerçeği görememe” olarak; tasavvufta ise “Hak’tan habersizlik, kalbin Hak’tan gâfil olması, O’nun zikrinden mahrum kalması”⁵³ şeklinde tanımlanır. “Nefsini bilen Rabb’ini bilir.”⁵⁴ hadisi ile şiirin ana vurgusu olan ilâhî sırları özünde arama hali, bu dörtlükte vurgulanmıştır. Kişinin kendini bilip tanınması, kendisinde gizlenmiş ilâhî sırları anlayarak Allah’ın tecellîsini görebilmesine vesile olacaktır.

5 Hâşr-i şüri hâlin inkâr eyleme,
Gülşen iken yirüni nâr eyleme,
Enfüs ü âfâkı bil ‘âr eyleme,
Ġayra bakma sen de iste sende bul.

“Yeniden dirilmeyi inkâr eyleme. Yerin gül bahçesi iken ateş eyleme. İç âleminle dış görünen âlemini bil, bundan utanma, çekinme. Dışarıya bakma, kendinde bul.”

Şeriatla ahiret hayatını inkâr etmek, dinden çıkmaya sebep olur. Bu da insanın cennete girmesini imkânsız hale getirir. Dörtlükte geçen gülşen, gül bahçesi demek olup cenneti; nâr ise ateş demek olup cehennemi anlatır. Niyâzî-i Mısrî bu dörtlükte iman esaslarına dikkat çekip, bunları inkâr etmenin kişiyi küfre girip cennetten uzaklaştıracağı konusunda uyarılmaktadır.

⁵² Detaylı bilgi için bk. M. Efdal Emre, “Niyâzî-i Mısrî Divânı ve Şerhi” (İstanbul: Âlem Ticaret ve Yayıncılık, 2017), 302-308.

⁵³ Ayverdi, “Gâflet”, 396.

⁵⁴ ‘Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, 2: 361.

Âfâk ve enfüs; maddî ve mânevi âlemi karşılar. Tasavvufta Allah, âfâktan (nesnelere âlemi) çok enfüste (kalp) aranır.⁵⁵ Çünkü Allah, insan-ı kâmil'in gönlüne tecellî eder. Gönül aynası temiz tutulmalıdır.

Sufi hayatta 'âr kavramı da önemli bir yer tutar. Âr; sözlükte utanmak anlamına gelir.⁵⁶ Tasavvufta âr eylemek, melamet kavramı ile kullanılır. Melâmîlik⁵⁷ diye bilinen sufi bir ekol de oluşmuştur. Dünya ehlinin benlik davası ile gösteriş ve kibir duygularıyla yaptıkları ibadet ve iyiliklerin aksine melâmîler, ibâdet ve iyiliklerini gösterişten uzak, sırf Allah rızası için ihlasla yaparlar. Bu yolda hiç kimsenin kınamasından çekinmezler. Melâmîliğin bu düsturu Kur'ân-ı Kerîm'deki: *"Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse bilsin ki Allah öyle bir kavim getirecektir ki Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler; müminlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı vakarlıdırlar; Allah yolunda cihad ederler ve hiç kimsenin kınamasından korkmazlar. İşte bu Allah'ın dilediğine verdiği bir lütfudur. Allah'ın lütfü geniştir; O, her şeyi bilir."*⁵⁸ âyetinden mülhemdir. Hak âşığı olan sâlik, mürşid-i kâmil nezâretinde seyr-i sülûk ederek, kınayanların kınamasına aldırmandan yoluna devam etmelidir.

6 Zât-ı Hakk'ı anla zâtuğdur senüñ,
Hem şifâtı hem şifâtuğdur senüñ.
Sen seni bilmek necâtuğdur senüñ,
Ġayra bakma sen de iste sende bul.

"Hakk'ın zâtını anla, senin zâtındır. O, hem Hakk'ın sıfatı, hem senin sıfatındır. Kendini bilmek senin kurtuluşundur. Dışarıya bakma, kendinde bul."

Hakk'ın zâtının bilinemezliği, gerek kelamcılarının gerekse de mutasavvıfların mutâbık olduğu bir husustur. "Zâtı olan şeyin isimli, sıfatlı ve naatli olması, bunların da Hak ile halk arasında perde olması"⁵⁹ insanın zâtının işaret ettiği Hak zâtının anlaşılmasıdır. Burada kastedilen, insana verilen idrak kabiliyeti ile akıl yoluyla Allah'ın varlığını ve birliğini bilmektir. Âdemde tecellî eden Allah'ın sıfatları bilinirse, Allah'ın isim, sıfat ve fiilleri itibariyle bilinmesi mümkün olacaktır. Zira üçüncü mısradaki sen seni bilmekten işaret edilen şey, nefsinin bilmenin Rabb'ini bilmek olduğunu ifade eden hadisin yansımasıdır. Kişinin Rabb'ini bilmesi kendi özünü, cevherini bilmesinden geçmektedir. Niyâzî-i Mısırî'nin işaret ettiği hususlar, 1430 yılında vefat etmiş olan Bayramiyye tarikatının kurucusu mutasavvıf şair Hacı Bayram-ı Velî'nin dilinden şu şekilde ifade edilmektedir:

"Bilmek istersen seni,
Cân içre ara cânı.

⁵⁵ Uludağ, "Âfâk", 24.

⁵⁶ Ayverdi, "Ar", 61.

⁵⁷ Detaylı bilgi için bk. Uludağ, "Melâmeti", 242.

⁵⁸ El- Mâide, 5/54.

⁵⁹ Uludağ, "Zât", 390.

Geç cānından bul ānı,
Sen seni bil, sen seni.
Kim bildi ef'ālını,
Ol bildi şıfātını,
Anda gördü zātını,
Sen seni bil, sen seni.”⁶⁰

- 7 Şüreti terk eyle ma'nā bulagör,
Kıo şıfātı baħr-ı zāta talagör.
Ey Niyāzî şark u garba tolagör,
Ġayra bakma sen de iste sende bul.

“Dış görünüşü terk eyleyip hakikatı bul. Sıfatı bırakıp Zâtın denizine dalagör. Ey Niyâzî, doğu ve batıya dolagör. Dışarıya bakma, kendinde iste, kendinde bul.”

Bir önceki dörtlükte zikredilen kendini bilme hâli bu dörtlükte daha açık şekilde söylenmektedir. Mısrî bu dörtlükte âdeta, kendini bilmenin formülünü vermektedir. Şekilden geçip varlığının hakikatine ermeye işaret etmektedir. Şekilde takılmayıp öze inmeyi, kabukla uğraşmayı öze, birliğe ulaşmayı anlatmaktadır. Zira kesretteki sıfatları terk ederek Hakk'ın deryasına dalıp vahdete erişmeyi öğütlemektedir. Hakk'ın denizinde katreler yok olmuş, her damla birleşmiş, fenâya ermiştir.⁶¹

⁶⁰ Fuat Bayramoğlu, *Hacı Bayram-ı Veli; Yaşamı-Soyu-Vakfı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 233.

⁶¹ Fenâ için bk. Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, 442-445.

Sonuç

Tecellî kavramının tahlil edildiği bu makalede 17. yüzyılda yaşamış mutasavvıf şair Niyâzî-i Mısrî'nin divânındaki 2 şiir üzerinden değerlendirmeler yapılmıştır. Tecellî konusunun sadece Mısrî'de değil, farklı dönemlerde birçok sufi tarafından işlendiği görülür. Zira bu konu tasavvufun temel mevzularından biridir.

Vahdet-i vücûd anlayışını benimseyen Niyâzî-i Mısrî'nin şiirlerinde bu etki açıkça görülür. Tecellî konusunun işlendiği şiirlerde de bunun etkisi ortaya çıkmıştır. Kâinattaki yegâne varlığın Allah olduğu, diğer canlı ve cansız varlıkların Allah'ın birer tecellîsi olduğu şiirlerinde tespit edilmiştir. Bu hususu, kendisinden etkilendiği İbnü'l-Arabî'nin ayna metaforuyla da desteklemiştir. Bunun yanında, şiirlerinde çokça yer verdiği tasavvufî remizler tecellî konusunun anlaşılması için açıklanmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda Hurûflikle ilgili ifadelerin de bu konu etrafında şiirlerinde yer aldığı söylenebilir.

Tecellî konusuna dinin temel kaynaklarından da referans getirilmiştir. Allah'ın Tûr dağına tecellîsinin anlatıldığı A'raf sûresi 143. âyeti ile Allah'ın ahirette mü'min kullarına görüleceğine dair *Sahîh-i Buhârî*'de geçen hadis-i şerif bunlardan en önemlileridir. Ayrıca Niyâzî-i Mısrî'nin şiirlerinde atıfta bulunduğu hadisler de tecellî konusu etrafında açıklanmıştır.

Birinci gazelde tecellî kavramının alanına giren tabirler şunlardır:

1. esrâr-ı Hudâ
2. dildâr-ı beķâ
3. Can baķş idici nefî-i nidâ
4. Ādem yüzi ol yüze muķâbil didi Aķmed
5. Gir mekteb-i 'irfâna oķı Ādemüñ 'ilmin
6. Vechinde yedi Fâtiķâ âyâtı yazılmış
7. Ādemdeki âyât-ı Hudâ'dan ķaberüm var
8. Ādem'de bulup vaşf-ı ilâķiyi Niyâzî

İncelenen ikinci gazeldeki tecellîye dair kullanımlar ise Şu Şekildedir:

1. Kendü mir'atunķda gözle anı sen
2. Her Şıfat kim sende var izle anı
3. Kenz-i maķfî âşikâr hep sendedür
4. İki 'âlemde ne var hep sendedür
5. "Men 'aref" sırrına ir, ķo ğafleti,
6. Zât-ı Hakk'ı anķla zâtunķdur senün
7. Hem Őıfâtı hem Őıfâtunķdur senün

8. Kıo sıfâtı baħr-ı zâta alagör.

Tecellî ve ilâhi vasıflarla ilgili bu ifadeler ile makaledeki açıklamaları, tecellînin arka planındaki derin anlam dünyasını da göstermektedir. Niyâzî-i Mısrî, tecellî konusunda insan kelimesi yerine Âdem kelimesini kullanmayı tercih etmiştir. Bu tercihin sebebi olarak; yaratılan ilk insan olması ve ilâhî ruhun üflenmesi, âlemin bir numunesi olması ve hadiste ifade edilen sûret üzere yaratılmanın sırrını haiz olması gösterilebilir. *Âdem yüzi ol yüze mukâbil, Âdemün 'ilmin, Âdemdeki âyât-ı Hudâ, Âdem'de bulup vaşf-ı ilâhîyi* ifadelerinin makaledeki açıklamaları bu durumu örneklemektedir.

İlâhi tecellîlere mazhar olabilmek için ârif olmak gerektiği de anlaşılmıştır. Niyâzî-i Mısrî'nin işaret ettiği mevzulara vâkıf olmak sezgi ve anlayışı kuvvetli olmayı, âleme ve insana bir tecellîgâh olarak bakabilmeyi gerektirir.

Tecellî kelimesi, Niyâzî-i Mısrî divânında 7 defa geçmektedir. Bununla birlikte tecellîyi anlatan *vech, mir'at, Hak yüzü, len terâni, sıfat, cemâl, Âdem yüzü* gibi ifadelerle Allah'ın Âdem ve âlemdeki isim, sıfat ve fiillerinin tecellîleri, metaforik bir anlatımla gazellerde konu edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Aclûnî, İsmâil b. Muhammed. *Keşfu'l-Hafâ*. tsh. Ahmed el-Kallâş. 1-2. Cilt. Beyrut: y.y. 1996.
- Ayan, Hüseyin. *Nesimî Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1990.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*, I-VI, İstanbul: Çağrı yayınları, 1992.
- Aksu, Hüsamettin. "Hurûfilik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/408-412. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Ateş, Süleyman. "Hazârat-ı Hams". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/115-116. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Ateş, Süleyman. *İslâm Tasavvufu*. Ankara: Pars Matbaası, 1976.
- Ayverdi, İlhan. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2010.
- Bayramoğlu, Fuat. *Hacı Bayram-ı Velî; Yaşamı-Soyu-Vakfı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Çağbayır, Yaşar. *Ötüken Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017.
- Çiftçi, Şaban, "Allah Âdem'i Kendi Sûretinde Yaratmıştır Hadisinin Tahric ve Değerlendirmesi". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2014), 15.
- Emre, M. Efdal. *Niyâzî-i Mısrî Dîvânı ve Şerhi*. İstanbul: Âlem Ticaret ve Yayıncılık, 5. Basım, 2017.
- Erdoğan, Kenan. *Niyâzî-i Mısrî Dîvânı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 3. Basım, 2019.
- Fîrûzâbâdî. *el-Kâmûsu'l-muhît*. Kahire: Dârü'l-hadis, 2008.
- Güzel, Ragıp. *Yunus Emre Dîvânı*. İstanbul: Çelik Yayınevi, 2009.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *Füsûsu'l Hikem*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Kabalcı yayınları, 2006.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn. *Füsûsu'l-hikem*. çev. Nuri Gencosman. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Erdoğan, Kenan. *Niyâzî-i Mısrî Dîvânı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 3. Basım, 2019.
- Fîrûzâbâdî. *el-Kâmûsu'l-muhît*. Kahire: Dârü'l-hadis, 2008.
- İbn Arabî. *Fütûhât-ı Mekkiyye Rahmani Nefes*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2. Basım, 2015.

İbni Fûrek, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan el-İsfahânî en-Nîsâbûrî. *El-İbâne An-Turuki'l-Kâsîdîn Tasavvuf İstılahları*. çev. Ahmet Yıldırım. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.

Kâşânî, Abdürrezzak. *Tasavvuf Sözlüğü*. İstanbul: İz Yayıncılık, 4. Basım, 2015.

Kâşânî, İzzeddin. *Tasavvufun Ana Esasları (Misbâhu'l-Hidâye ve Miftâhu'l-Kifâye)*. çev. Hakkı Uygur. İstanbul: Kurtuba Kitap, 2010.

Kuşeyri, İmam. *Tasavvuf İlmîne Dair Kuşeyri Risalesi*. haz. Süleyman Uludağ. Dergâh Yayınları, 7. Basım, 2014.

İmâm-ı Rabbânî, Ebü'l-Berekât Ahmed b. Abdilehad b. Zeynilâbidîn el-Fârûkî es-Sirhindî. *Mektûbât*. çev. H. Hilmi Işık. İstanbul: İhlas Vakfı Yayınları, 2008.

İsen, Mustafa. *Usûlî Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1990.

İz, Mahir. *Tasavvuf*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2014.

Kara, Mustafa. *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003.

Kâşânî, Abdürrezzak. *Tasavvuf Sözlüğü*. İstanbul: İz Yayıncılık, 4. Basım, 2015.

Kâşânî, İzzeddin. *Tasavvufun Ana Esasları (Misbâhu'l-Hidâye ve Miftâhu'l-Kifâye)*. çev. Hakkı Uygur. İstanbul: Kurtuba Kitap, 2010.

Kaya, Mahmut. “Sudûr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Mart 2021. <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/sudur>

Kuşeyri, İmam. *Tasavvuf İlmîne Dair Kuşeyri Risalesi*. haz. Süleyman Uludağ. Dergâh Yayınları, 7. Basım, 2014.

Kemikli, Bilal. *Sun'ullâh-i Gaybî Divânı İnceleme-Metin*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.

Kılıç, Mahmud Erol. *Tasavvufa Giriş*. İstanbul: Sufî Kitap, 4. Basım, 2013.

Kur'an Yolu Meali, haz. Hayrettin Karaman-Mustafa Çağrııcı vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 8. Basım, 2020.

Mısrî, Niyâzî-i. *Risale-i Vahdet-i Vücûd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbn Mirzâ, 96, 1b.

Refîî vd. *Beşâret-nâme, Genc-nâme, Şehriyâr-nâme, Feyz-nâme*. PDF: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019. http://ekitap.yek.gov.tr/Uploads/ProductsFiles/_117.%20HURUF%C4%B0%20%C5%9E%C5%B0%20C4%B0RLER%20III.pdf

Sözen, Kemal. “Gazali’nin Sudur Teorisini Eleştirisi”. *İslami Araştırmalar Dergisi* 13/3-4 (2000), 400-409.

Tarlan, Ali Nihad. *Ahmet Paşa Divânı*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1992.

Tarlan, Ali Nihad. *Hayalî Bey Divânı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1945.

Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2. Basım, 2016.

Ülgen, Muhammed. *Niyâzî-i Mısrî Dîvânı’nda Tasavvufî İstılâhlar*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Vural, Mehmet. *İslâm Felsefesi Sözlüğü*. Ankara: Elis Yayınları, 3. Basım, 2016.

Zebîdî, Abdi’l – Lâtîfî ez-. Zeynü’ d-dîn Ahmed b. Ahmed b. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*. çev. Ahmed Naim. 2. Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 7. Basım, 1981.